

רד"צ הופמן

מצוות ספר דברים *

א. תוכן הספר

ספר דברים מכיל שני נאומים ארוכים של משה אל ישראל, שאותם נשא באחד לחודש האחד־עשר בשנת הארבעים למסעי המדבר, ועוד נספחים אחדים. הנאום הראשון — פרק א עד פרק ד פסוק מ — יכול להחשב כמבוא לנאום השני, הבא אחריו. יש בו, תחילה, סקירה קצרה על כל תולדות מסעי המדבר כדי להעביר לעיני העם עוד פעם את כל החסדים אשר עשה ה' עם ישראל. אולם כאשר משה מספר לבסוף, כיצד נגזר לפניו ית', שעל אף תחינותיו החוזרות לא יראה את הארץ אלא ימות במדבר — דאגה תאחזהו על עתיד עמו האהוב. "הן בעודני חי עמכם היום ממרים היתם עם ה' ואף כי אחרי מותי" (לא, כו) — זו היתה המחשבה, שעלתה בלבו של משה, כל אימת שחשב על מותו הוא. לכן הוא מוסיף לנאמו ההסטורי (פרקים א—ג) את נאום התוכחה (פרק ד, א—מ), שבו הוא מזכיר לישראל את היום הגדול של מתן תורה, יום בו שמעו את קול ה' מתוך האש ותמונה לא ראו. משום כך, בהזכרם ביום הזה, עליהם להימנע מעשיית פסל תמונת כל סמל ומלהשתחוות לו. כאשר בושש משה בחורב לבוא בזמן שהעם ציפה לשובו, נלכד העם בעוון החמור ורב התוצאות של עבודת העגל. לכן מזהיר עתה משה את העם: "כי אנכי מת בארץ הזאת אינני עבר את הירדן, ואתם עברים וירשתם את הארץ הטובה הזאת. השמרו לכם פן תשכחו את ברית ה' אלקיכם אשר כרת עמכם, ועשיתם לכם פסל תמונת כל אשר צוה ה' אלקיך" (שם, ככ"ג).

* רד"צ הופמן זצ"ל מזכיר לא פעם בפירושו לדברים את מבואו לספר זה לצערנו לא נדפס מבוא זה, אך הגיע לידינו כתביד שנמצא בידי משפחת הגהמ"ח ובו קטע של הרצאותיו על ספר דברים שהרצה בבית המדרש לרבנים בברלין בשנים תרל"ה ותרל"ח המכיל כנראה חלק ממבוא שכזה, בזה הננו נותנים, בתרגומו של מר אשר וסרטייל, את חלק ההרצאה הנמצא בידינו.

מבואת "ספר הדברים"

א. תוכן הספר

ספר דברים מכיל שני נאומים ארוכים של משה אל ישראל, שאותם נשא באחד לחדש האחד־עשר בשנת הארבעים למסעי המדבר, ועוד נספחים אחדים. הנאום הראשון — פרק א עד פרק ד פסוק מ — יכול להחשב כמבוא לנאום השני, הבא אחריו. יש בו, תחילה, סקירה קצרה על כל תולדות מסעי המדבר כדי להעביר לעיני העם עוד פעם את כל החסדים אשר עשה ה' עם ישראל. אולם כאשר משה מספר לבסוף, כיצד נגזר לפניו ית', שעל אף תחינותיו החוזרות לא יראה את הארץ אלא ימות במדבר — דאגה תאחזהו על עתיד עמו האהוב. "הן בעודני חי עמכם היום ממרים היתם עם ה' ואף כי אחרי מותי" (לא, כו) — זו היתה המחשבה, שעלתה בלבו של משה, כל אימת שחשב על מותו הוא. לכן הוא מוסיף לנאמו ההסטורי (פרקים א—ג) את נאום התוכחה (פרק ד, א—מ), שבו הוא מזכיר לישראל את היום הגדול של מתן תורה, יום בו שמעו את קול ה' מתוך האש ותמונה לא ראו. משום כך, בהזכרם ביום הזה, עליהם להימנע מעשיית פסל תמונת כל סמל ומלהשתחוות לו. כאשר בושש משה בחורב לבוא בזמן שהעם ציפה לשובו, נלכד העם בעוון החמור ורב התוצאות של עבודת העגל. לכן מזהיר עתה משה את העם: "כי אנכי מת בארץ הזאת אינני עבר את הירדן, ואתם עברים וירשתם את הארץ הטובה הזאת. השמרו לכם פן תשכחו את ברית ה' אלקיכם אשר כרת עמכם, ועשיתם לכם פסל תמונת כל אשר צוה ה' אלקיך" (שם, ככ"ג).

(*) רד"צ הופמן זצ"ל מזכיר לא פעם בפירושו לדברים את מבואו לספר זה. לצערנו לא נדפס מבוא זה, אך הגיע לידינו כתביד שנמצא בידי משפחת הגהמ"ת ובו קטע של הרצאותיו על ספר דברים שהרצה בבית המדרש לרבנים בברלין בשנים תרל"ה ותרל"ח המכיל כנראה חלק ממבוא שכוה, בזה הננו גותנים, בתרגומו של מר אשר וסרטיל, את חלק ההרצאה הנמצא בידינו.

ואם אמנם תעבוד האומה עבודה זרה אחרי ישיבה ארוכה בארץ (כפי שאמנם קרה בימי ירבעם) — ממשיך משה — הרי שהמדינה תאבד והעם יגורש מארצו. אך גם בנכר לא יעזב ה' את עמו, וכאשר יבקשוהו וידרשוהו בכל לבכם — שוב ימצאהו.

אחרי סיום נאום ראשון זה מבדיל משה שלוש ערי מקלט בעבר הירדן (שם, מא—מג) ונושא את הנאום השני, המכיל את המצוות שהוא מוצא לנחץ לחזור עליהן סמוך לכניסתם של בני ישראל לארצם, כדי לכתוב אחרי־כן — על יסוד מצוות אלה ואותן שנאמרו כבר קודם לכן — ברית מחדשת, „מלבד הברית אשר כרת אתם בחרב“ (כה, ט).

לנאום השני (פרקים ה—כו) קודמת כותרת (ד, מד—מט), שבה מכוונת נאום זה: „התורה אשר שם משה לפני בני ישראל... בעבר הירדן וכו“.

בדומה לחומש האמצעי, המכיל את המספר הגדול ביותר של מצוות המתחיל במלים „ויקרא ה' אל משה“, מתחיל גם נאום־הרצאת־מצוות זה במלים „ויקרא משה אל כל ישראל“ (ה, א). ומשום שאחר הרצאת מצוות זו צריכה להיכרת מחדש הברית שבין ה' לבין בני ישראל, מזכיר כאן משה בשניה את הברית שנכרתה בחורב ועם זאת מוסבר לעם כי ברית זו עדיין בתוקפה, שכן נכרתה לא רק עם הנוכחים, כי אם גם עם בניהם אחריהם. ברית זו נכרתה על יסוד עשרת הדברות, אשר נקראות גם בספר שמות (לה, כח) „דברי הברית“, עשרת הדברות הן חוקת היסוד, אשר שאר המצוות מהוות הרחבתה והשלמתה בלבד. אחרי שחזר איפוא על חוקת־יסוד זו, חפץ משה למסור לעם את החוקים המשפטים שה' דבר אליו, כדי שיעשו אותם „בארץ אשר אנכי נתן להם לרשתה“ (ה, כח). הרצאת מצוות אלה מתחילה בפרק י במלים „וזאת המצוה החקים המשפטים אשר צוה ה' אלקיכם ללמד אתכם, לעשות בארץ אשר אתם עברים שמה לרשתה“ (וכאן המקום להעיר, כי „המצוה“ הוא השם הכולל לכל הצוויים שבתורה. מצוות אלה מתחלקות לחוקים ולמשפטים, ופירושו של הפסוק הנ"ל הוא איפוא: וזאת המצוה, כלומר הן החקים הן המשפטים וגו'). אך כשם שבעשרת הדברות משמש הדבור הראשון — אנכי — מעין מבוא לשאר הדברות, כך גם מקדים משה לחוקים ולמשפטים הוראות ואזהרות כוללות, הבאות לבסס את ההוראות המפורטות שבאות אחריהן ולסלול את הדרך לקיומן. חלק כולל זה של נאום המצוות (כך בדעתנו לקרוא

לנאום שני זה שבספר דברים) מתחיל בפרשת „שמע ישראל“ (ו, ד) ומסתיים בסוף פרשת עקב (יא, כה). טרקים אלה חוזרים בחילופי ניסוח רבים על הדבור הראשון רב התוכן ועשיר המסקנות: „אנכי ה' אליקך אשר וגו'“ —

ה' אחד ויש לאהוב אותו בכל לב ובכל נפש (ו, ד—ט) ;

גם כאשר טוב לך — אל תשכח את ה', ירא אותו, אל תנסהו, שמור את מצוותיו וחנך את בניך ליראה אותו (ו, י—כה) ;

אחרי בואו לארץ אסור לו לישראל לכרות ברית עם יושבי הארץ, משום שעם סגולה הוא ישראל, עם אשר ה' יברכהו — אם אך בקולו ישמעו — ואשר מפניו יגרש את כל הגויים ויכריתם, גם אם הגויים האלה רבים הם מהם (ז, א—כו) ;

על ישראל לזכור את החסדים שה' גמל עמו בלכתו במדבר, ולא לשכחם גם כאשר טוב לו (ח, א—כ) ;

וכן עליהם לזכור שלא בצדקתם הם יורשים את הארץ, שכן הקציפו את ה' בהיותם במדבר, (ט, א — י, יא) ;

על אחת כמה שעתה עליהם לירא את ה' וללכת בדרכיו, שכן בעיניהם ראו את נפלאות ה', ובשל יראתם זו ירשו את הארץ הטובה, שעולה אף על מצרים, ויאריכו בה ימים (י, ב — יא, כה).

אחרי חלק כללי זה של נאום המצוות באות ההוראות המפורטות. אלא שקודם עוד מודיע משה (יא, כו—לב), כי אחרי בואם ארצה תיאמרנה הוראות אלה יחד עם הברכות והקללות בין הר גרזים והר עיבל. ברכות וקללות אלה אינן — כפי שעוד נוכיח במפורט — אלא פרק כח של ספר דברים, פרשת התוכחה. במלים „אלה החקים והמשפטים“ שאחרי זה (יב, א) מתחילה הרצאת ההוראות עצמן ונמשכות ללא הפסק עד לסופו של הנאום השני (כו, טו). בגינה נקרא כל הספר כולו — „משנה תורה“. אחריה באים דברי סיום קצרים (כו, טז—יט) שבהם חוזר משה על הבטחת ה' שניתנה לפני מתן תורה.

אחרי נאום שני זה באים עוד נספחים אחדים :

א) המצוה לכתוב את „כל דברי התורה הזאת“ על גבי אבנים גדולות ששידו בשיד אחרי חציית הירדן (כו, א—ח) ;

ב) אזהרת סיום של משה והכהנים הלויים לשמוע בקול ה' ולשמור מצוותיו (שם ט"ז) ;

ג) הברכה והקללה שעל הלויים לאמרן בין הר גריזים והר עיבל, שהוזכרו כבר בנאום השני ואשר הוקדמו להן כאן עוד קללות מספר. בברכה וקללה אלה כורת משה מחדש ברית עם ישראל כדי לחייבם בשמירת התורה (כו, יא — כח, סט) ;

ד) אחרי הודעת הברכה והקללה נושא משה נאום שלישי אל העם, שבו הוא מזכיר פעם נוספת את טובות ה' לעמו דורש מהם — בהצביעו על הברכה ועל הקללה — לשמור את ברית ה' ולבחור בטוב, בחיים, למען תחיה" (כט, א—ל) ;

ה) צוואתו האחרונה של משה. הוא מעודד את העם ואת יהושע לצאת למלחמה תוך בטחון בה' ומבלי לפחד (לא, א—ח), ואחר מעלה על הכתב את התורה ומצווה לקרוא הימנה כל שבע שנים בהתקהל העם (שם, ט—יג), מצטווה מפי ה' להעלות על הכתב את שירת האזינו (פרק לב) ועושה זאת (לא, יד—כב), מאמץ פעם נוספת את ידיו של יהושע ומצווה את הלויים לשים את ספר התורה בצד ארון ברית ה' לשמרו שם ולהקהיל אליו אחרי כן את העם, למען ידבר באזניו את דברי השירה (שם, כג—ל) ;

ו) השירה (פרק לב, א—מג) ותוכחת משה אל העם לשים לבכם לדבריה (שם, מד—מו) ;

ז) ה' מצווה את משה לעלות אל הר נבו ולמות שם (שם, מח—נב) ;

ח) ברכתו האחרונה של משה (לג, א—כט) ;

ט) מות משה וחתימת הספר.

ב. ההבדלים שבין ספר דברים ובין שאר חומשי התורה

רשימת תוכן עניני ספר דברים זו כבר מראה, כי ספר זה נבדל משאר חומשי התורה בעיקר בכך, שהוא מכיל כמעט רק נאומים שנישאו ע"י משה, בעוד ששאר הספרים מכילים בעיקר הסטוריה אויבקיטיבית, או — דברי ה' עצמו. במכוון אני אומר בעיקר ועל פי רוב, שכן גם בשאר הספרים מלבד ספר דברים מצינו נאומי משה, ואפילו כאלה שתוכנם הוא תחוקתי. בפרק

יג פסוק ב שבספר שמות אומר ה' רק פסוק אחד: „קדש לי כל בכור וגר” ואילו משה מוסר דברים קצרים אלה בצורה מורחבת בפסוקים ג—טז שלאחר מכן. במקומות אחדים מוסר משה דברי ה', אף על פי שדברי ה' עצמו אינם כתובים בשום מקום (השוה שמות טז, טז; כג; לב; ושם לב, כז; ויקרא ט, ב—ד; ושם י, ג; רז; במדבר לא, טו—כ; ושם לו, ה—ט). אף מצינו בספרים הקודמים לספר דברים נאומים, שתוכנם אינו תחוקתי והם דומים מאד בתוכנם ובשפתם לאלה שבספר דברים (השוה שמות לב, יא—ד; כז, לא—לב; לג, יב—טז; במדבר י, לה—לו; יא, יא—טז; כא—כב; כט; יג, יז—כ; יד, יג—ט; טז, ה—יא; כח—ל; כ, יד—יז; כז, טד—יז; לב, ו—טו; כ—ד). מאידך ישנם גם בספר דברים נאומי ה' (לא, יד—כא; לב, מח—נב). לאלה יש עוד להוסיף את הפרשיות המספרות הסטוריה אוביקטיבית, כגון פרק ד, מא—מט (ואף את ההערות המפורות בתוך הנאומים יש לראות כמסירת ידיעות אוביקטיביות, כגון פרק י, ו—ט). אחר כל זאת אי אפשר לומר, שישנם הבדלים מהותיים בין ספר דברים לבין ארבעת הספרים הראשונים. ישנם בספרים הקודמים פרשיות בעלות אופי דומה לזה של ספר דברים וכן ישנן בספר זה פרשיות בעלות אופי הספרים הקודמים. אלא, הדברים שמורגשים בספרים הראשונים רק פה ושם, במקומות בודדים, הם הם התופעה השלטת בספר דברים, ואילו מן המיוחד: לספרים הראשונים יש רק מעט בספר זה. וכבר עמדו חז"ל על תופעה מיוחדת במינה זו שבספר דברים, באמרם שקללות שבמשנה תורה — משה מפי עצמו אמרן, ושבתורת כהנים — מפי הגבורה (מגילה לא, ב), ומה שאמרו לגבי הקללות שבמשנה תורה, אותו דבר יש לומר לגבי כל נאומי של משה הכתובים בספר דברים. כך העלה כבר ראב"ן סי' לד [מהדורת ר"ש אלבק דף י"ד ע"ב; מהדורת רש"ז עהרנרייך דף כ"ח ע"ב] בפרשו בדרך זו את המאמר (ברכות כא, ב) „רבי יהודה בכל התורה כולה לא דריש סמוכין ובמשנה תורה דריש” (וכן גם ב„שיטה מקובצת” שם). אם כוללים איפוא ארבעת הספרים הראשונים של התורה מצוות שניתנו „על פי ה' ביד משה”, הרי שהנאומים שבספר דברים — מפי משה נאמרו, „אלה הדברים אשר דבר משה אל כל ישראל”. ברי הוא שנאומים אלה נכתבו בספר דברים — מפי הגבורה, שכן לא כלל משה בתורה דבר מכל דבריו אלא אם כן נצטווה על כך מפי ה', ולפיכך ניתן להאמר,

בצדק, שכל התורה כולה מפי הגבורה נכתבה (השווה „ישורון“ 5, ע' 160 ואילך). ולכן אומרים גם חז"ל על כל התורה „הקב"ה אומר ומשה כותב וכר" (מנחות ל, א). דבריו של משה מובאים בתורה כשם שמובאים בה דבריהם של אישים אחרים. כגון אליעזר עבד אברהם, יהודה, לבן, פרעה ובלעם, וכפי שכבר מעיר האברבנאל בהקדמתו לספר דברים. בכל מקום ניכר היטב מה הם דברי ה„אומר“ המכתיב ומה הם דברי המדבר, וכן הדבר גם בספר דברים. מן ההכרח להניח שיש כאן מי שמכתיב, והוא אשר אומר „הדברים אשר דבר משה“ והוא המרצה אחר כך את הדברים כפי שנאמר בפני אומרם. אותו מרצה מוסיף לספר בסוף נאומי הראשון של משה: „אז יבדיל משה וגו'“ (ד, מא) וכותב ככותרת לנאום השני: „וזאת התורה אשר שם משה וגו'“ (שם, מד). מסתבר, שכל ההערות המפסיקות את המשך הנאום, כגון, ב, י—ב; כ—כג; ג, ט, אינן כלל מחלקיו של הנאום, אבל הן הערותיו המבארות של המרצה. ברם, מרצה־מכתיב זה אינו אחר מאשר מרצה כל התורה כולה, כלומר הקב"ה, שעל פי ציוויו נכתבה התורה מתחילתה ועד סופה.

ג. מגמתו של ספר דברים

אחר שראינו שאין ספר דברים אלא המשך למסופר בארבעת הספרים הקודמים ושאין הוא נבדל מהם אלא בכך שמסופר בו בעיקר על הנאומים שנשאם משה, הרי שאין עוד מקום לקבוע את מגמתו המיוחדת של ספר דברים. מגמתו זהה עם זו של סיפור הקורות שבשאר הספרים. הסטוריה אף היא — תורה היא, הוראה ותוכחה מה לעשות ומה לא לעשות.

אולם, מה שטעון ביאור הוא — מה ביקש משה להשיג בנאומיו הגדולים. השונים כל כך בתוכנם. בייחוד קשה למצוא את הסיבה שהניעה את משה לכלול גם מצוות בנאומיו אלה ומדוע בחר דווקא במצוות מסויימות אלה לקרבן אל לבם של ישראל ע"י כריתת ברית מחודשת. בבעיות אלה דנו כבר מפרשים ראשונים במידה מרובה. בייחוד הפנו תשומת לב להן הרמב"ן והאברבנאל, וכך הם דברי הרמב"ן בהקדמתו לספר דברים: „...יבאר בו משה רבינו לדור הנכנס לארץ רוב מצות התורה הצריכות לישראל, ולא יזכיר

בו דבר בתורת כהנים ולא במעשה הקרבנות ולא בטהרת הכהנים ובמעשיהם. שכבר ביאר אותם להם, והכהנים זריזים הם, לא יצטרכו לאזהרה אחר אזהרה. אבל בישראל יחזיר המצות הנוהגות בהם — פעם להוסיף בהם ביאור, ופעם שלא יחזיר אותם רק להזהיר את ישראל ברוב אזהרות, כמו שיבואו בספר הזה בעניני עבודה זרה אזהרות מרובות זו אחר זו בתוכחות וקול פחדים אשר יפחיד אותם בכל עונשי העבירות. ועוד יוסיף בספר הזה כמה מצוות שלא נזכרו כלל, כגון היבום ודין המוציא שם רע והגרושין באשה ועדים זוממין וזולתו. וכבר נאמרו לו כולן בסיני או באוהל מועד בשנה הראשונה קודם המרגלים, כי בערבוב מואב לא נתחדשו לו אלא דברי הברית כאשר נתפרש בו. ועל כן לא נאמר בספר הזה, וידבר ה' אל משה צו את בני ישראל, או, דבר אל בני ישראל ואמרת אליהם מצוה פלונית. אבל לא נכתבו המצות בספרים הראשונים שידבר עם יוצאי מצרים, כי אולי לא נהגו באותן המצוות רק בארץ, אף על פי שהן חובת הגוף... וטרם שיתחיל בביאור התורה התחיל להוכיחם ולהזכיר להם עונותיהם, כמה ימרוהו במדבר וכמה שיתנהג עמהם הקדוש ברוך הוא במדת רחמים, וזה להודיע חסדיו עמהם, ועד שיוכחו בדבריו שלא יחזירו לקלוקלם, פן יספו בכל חטאתם, ולחוק לבם בהחדיעו אותם כי במדת רחמים יתנהג עמהם לעולם, שלא יאמר אדם לא נוכל לרשת את הארץ כי אין אדם אשר לא יחטא...". עד כאן דברי הרמב"ן.

כבר בתחילת הספר (א, ג) נאמר: "...דבר משה אל בני ישראל ככל אשר צוה ה' אתו אליהם", ללמדנו, כי הן המצוות המחודשות שבספר זה הן הרחבתן וביאורן של אלה שנצטוו עתה בספרים הראשונים — לא על דעת עצמו אמרן משה, אלא מפי הגבורה שמען עוד קודם לכן. ובדומה לכך מצינו במקומות נוספים. בנאומו השני מספר משה שה' אמר אליו: "ואתה פה עמד עמדי ואדברה אליך את כל המצוה החקים והמשפטים אשר תלמדם ועשו בארץ וגו'" (ה, כח), ומיד לאחר מכן אומר משה (ו, א): "וזאת המצוה החקים והמשפטים אשר צוה ה' אליכם ללמד אתכם לעשות בארץ וגו'". הוא מציין איפוא במפורש את המצוות החקים והמשפטים הבאים כנאמרים מפי ה' בסיני. ואכן, אם משה אומר (יא, יד): "ונתתי מטר ארצכם בעתו יורה ומלקוש וגו'", הרי שדבר כאן בשם ה', כפי שעשו לעתים גם נביאים אחרים. נעלה מכל ספק הוא איפוא, שלפי קביעת ספר דברים עצמו — המצות

שמשו מוסר כאן לבני ישראל, נאמרו לו מפי הגבורה בסיני עוד בשנה הראשונה.

ודקא משום האמור לעיל יש לשאול, כיצד זה מתפרש שמשו מוסה מצוות אלה לבני ישראל רק עכשו? — „למה לא נכתבו בספרים הראשונים לא בביאור ולא ברמז כשאר המצוות ושתק משה מהם, ואחר עבור ל"ט שנה לקבלתם, אז הזכירם משה?" (אברבנאל בהקדמתו לספר דברים). תשובותיו של הרמב"ן לשאלה זו אין בהן כדי לספק, כפי שכבר העלה האברבנאל (שם), וזאת משני טעמים: א. תשובותיו של הרמב"ן נוגדות את המסור לנו בתורה שבעל פה, שכן חז"ל מזכירים במיוחד את כל המצוות שבני ישראל נתחייבו בהן רק לאחר כיבוש הארץ, ואינם כוללים ביניהן את כל המצוות המובאות בספר דברים. ב. מצוות רבות שחלות רק לאחר כיבוש הארץ מובאות כבר בספרים הראשונים, והגבלה זו שבחלותן נאמרת שם במפורש. „ובכמה מהמצוות היו שלא נהגו בהם עד בואם, שהם חובת קרקע, כשמטת קרקע וערלה וזולתם, אשר נכתבו בספרים הראשונים, וקריאת דרור לעבדים ביובל שהם חובת הגוף, ולא נהגו בה עד בואם לארץ ונכתבו בספר ויקרא" (אברבנאל שם). ומשום „ספקות" אלה בא האברבנאל לידי המסקנה, „שלא דבר אליהם בספר הזה מצוות מיוחדות שלא באו בספרים הראשונים... אבל שהיתה כוונתו בלבד לבאר את התורה והמצוות אותם שהיו צריכות ביאור... והאמנתי שלא בא בספר הזה שום מצוה שאתה, אם תחפשנה ככסף, לא תמצא אותה בספרים הראשונים, אם בביאור ואם ברמז וקיצור... ולא באה בספר הזה מצוה מן המצוות שלא נמצא זכרונה בקצור בספרים הראשונים... ולא באה גם כן מצוה כמו שהיא מבלי שיהיה בה חדוש ותוספת ביאור" (שם). אותה תכלית מיחס האברבנאל גם לסיפור תולדות מסעי בני ישראל במדבר והנפלאות שה' עשה עמם — שהיה צריך להראות לדור החדש, כיצד האבות נענשו תמיד רק כשלא שמעו בקול ה' וכי הוא עשה עמם חסדים רבים רק בשל הברית שכרת עם אבותיהם. יתרה מזו, גם הקללות שבתוכחת פ' כי תבוא אינן — לדעתו של האברבנאל — אלא ביאור לתוכחות הראשונות שבתורת כהנים וכמו שביאר במצוות.

ברור הוא שהאברבנאל יצטרך לבאר מצוות רבות בדרך מלאכותית ובלתי מתקבלת על הדעת. שכן אם מניחים מראש כי אין בספר דברים שום

דבר חדש, הרי שאין יכולים לעשות אחרת מאשר להביא לידי התאמה עם הנחה יסודית זו את כל המקומות הסותרים אותה, ע"י ביאור מקראות בדוחק. אין בדעתנו להביא עצמנו כבר במבוא, להכרח שכוה, שכן יהיה בכך משום שימת מכשול בדרך הפירוש באופן חפשי.

כדי להגיע לידי דעה נכונה על המצוות שבספר דברים, עלינו לשאול תחילה, אם הספר עצמו מתאר את המצוות המובאות בו כמצוות ישנות שנאמרו עוד בסיני, או כחדשות שנצטוו על קיומן רק עתה, בסוף מסע המדבר. בנקל נשתכנע, שאין משה טוען בנאומיו שהוא בא להורות מצוות חדשות. כבר בנאומי הראשון הוא מצביע על כך, שה' ציווהו בסיני, ללמד אתכם חקים ומשפטים, לעשתכם אתם בארץ וגו' (ד, יד), ואין חוקים ומשפטים אלה אחרים מאשר הנזכרים בספר דברים. ודבר זה מבואר עוד יותר בנאום השני: „ואתה פה עמד עמדי ואדברה אליך את כל המצוה והחקים והמשפטים אשר תלמדם ועשו בארץ וגו'"; „וזאת המצוה החקים והמשפטים אשר צוה ה' אלקיכם וגו'” (ה, כח; ו, א).

ברם, אם אמנם צוה ה' למשה בסיני, לפני ארבעים שנה, להורות את בני ישראל את המצוות שבספר דברים — האם אפשר להעלות על הדעת שמשה השהה ביצוע ציווי זה במשך ארבעים שנה? וכי לא היתה לו כלל עד עתה שהות להורותו? מן ההכרח איפוא להניח, כי המצוות שבספר זה — לא רק שנתגלו לו למשה עוד קודם לכן, אלא שגם מסרן לבני ישראל במועד מוקדם יותר, וכי אין הספר איפוא אלא „משנה תורה”, כלומר חזרה על מצוות קדומות יותר. אולם דעה זו נתקלת בקשיים אחרים. הראשון שבהם הוא, שמשה מתאר את מצוות ספר דברים כאילו היו הן כלל המצוות שה' ציווה בסיני, שכן על חלק מן המצוות אי אפשר לומר „וזאת המצוה החקים והמשפטים וגו'” (ו, א), או אפילו „את כל הדבר אשר אנכי מצוה אתכם אתו תשמרו לעשות לא תסף עליו ולא תגרע ממנו” (יג, א), או „את הברכה אשר תשמעו אל מצות ה' אלקיכם אשר אנכי מצוה אתכם היום” (יא, כז). ועוד קשה מזה הוא, שלגבי מצוות רבות שבספר דברים אי אפשר להניח שהן נאמרו בצורתן זו כבר בסיני, כגון „לא יהיה לכהנים הלויים כל שבט לוי חלק ונחלה... כי בו בחר ה' אלקיך מכל שבטיך לעמד לשרת בשם ה' הוא ובניו וגו'” (יח, א—ה), שכן זה יסתור את הנאמר קודם לכן (י, ח): „בעת תהיא

הבדיל ה' את שבט הלוי... לעמד לפני ה' לשרתו וגו'". דוגמא אחרת — נמוקה של מצות „לא יבא עמוני ומואבי בקהל ה'“ (כג. ד) הוא „על דבר אשר לא קדמו אתכם בלחם ובמים בדרך בצאתכם ממצרים ואשר שכר עליך את בלעם בן בעור וגו'“ (שם, ה), והרי לא ייתכן שהמצווה הזאת ניתנה ארבעים שנה קודם מאורעות אלה. וכמו כן „זכור את אשר עשה ה' אליך למרים וגו'“ (כד, ט) — ברור שלא בסיני נאמר.

הערות אלה מאלצות אותנו להניח: (א) כי ביום כריחת הברית בערבות מואב הוסיף משה — על פי ה' — מצוות אחדות על אלה שנאמרו בסיני, מהן שנצטוו בימי מסעי המדבר ומהן שנצטוו רק באותו יום עצמו; (ב) כי ביום זה חזר משה על כל המצוות כולן וחייב את העם בקיומן באלה ובשבועה; (ג) וכי הוא כתב בספר דברים רק את אותן המצוות אשר לא נכתבו כלל בספרים הראשונים או כאלה שבאות להוסיף משהו חדש על מה שנכתב בענינן בספרים הראשונים. וכן אמרו ז"ל בספרי לפרק יד: „למה נשנו במשנה תורה (דיני בהמה ועוף המותרים באכילה) ? בבהמה — מפני השטרעה, ובעוף — מפני הראה“. וכן בספרי לפרק טז מבואר למה נאמרה פרשת המועדות פעם נוספת: „ובמשנה תורה מפני הצבור“ (קרי: „העבור“). ואילו העובדה שמשם חזר בערבות מואב על כל המצוות כולן שנו חז"ל במפורש בזבחים קטו, ב, שם מובא: „ר' עקיבא אומר, כללות ופרטות נאמרו בסיני ונשנו באהל מועד ונשתלשו בערבות מואב“ (ועי' רש"י שם ד"ה נשתלשו בערבות מואב: „משנה תורה שחזר משה ואמרה להם על הסדר זכו“) ומסתבר שגם ר' ישמעאל מדה נשתלשו בערבות מואב.

הגענו איפוא למסקנה, כי אמנם חזר משה בערבות מואב על כל מצוות התורה כדי לכרות ברית שניה עם בני ישראל ולחייבם באלה ובשבועה בקיום כל מצוות התורה. מצוות אלה כולל ספר דברים הן את אלה שלא נכתבו כלל בספרים הראשונים והן את אלה שהיה צריך להוסיף עליהן פרטים או שהיו טעונות ביאור מפורט יותר. הסוג האחרון מהווה את החלק הגדול ביותר של מצוות הספר, כי רק מעטות הן אלה הנראות כחדשות לגמרי או אלה שלא דובר בהן בספרים הראשונים. אלמלא כתב משה את ספר דברים, הרי שהביאורים הכלולים בו היו נשארים תורה שבעל פה, בדומה לביאורים רבים אחרים.

אולם יהא צורך לחקור בקשר לכל מצוה, במידת האפשר, אחרי הסיבה שהביאה לידי כך שביאורים אלה נכתבו רק עתה ולא קודם לכן, בספרים הראשונים, כפי שחקרנו לגבי מצוות המועדים, שם מצאנו — כך נדמה לנו — סיבה מספקת להסביר מדוע חלק ממצוות המועדים נרשם רק בשנת הארבעים למסעי המדבר בעוד שחלק אחר כלול כבר בתורת כהנים. בזאת נראית לנו תכלית הספר כמוסברת למדי.

ד. מחבר — כלומר כותב — ספר דברים

מכיוון שלפי כל האמור לעיל ברור, כי לדעתנו תוכנו של ספר דברים מן השמים הוא, הרי שעלינו להקדים להערות הבאות, שאם אנו מדברים כאן על מחבר הספר, כוונתנו למי שכתב את רובו המכריע של הספר — מי שה' השתמש בו כמתווך כדי להודיע לאנושות את חפצו. ויש להודות, שלפי עדות הספר עצמו משה הוא אשר כתב את ספר דברים, כי איך שלא נפרש את הכתוב „ויכתב משה את התורה הזאת” (לא, ט) — על כל פנים כולל הוא גם את ספר דברים במשמעותו. בקשר לדיונינו אין חשיבות רבה לקבוע עד היכן כתב משה עצמו, אם כדעת רבי שמעון — „הקב"ה אומר ומשה כותב בדמע” (מנחות ל, א) אם כדעת רבי יהודה (שם) — „עד כאן (״וימת שם משה״) כתב משה, מכאן ואילך כתב יהושע בן נון”. על כל פנים מוכרח, לפי עדות התורה עצמה, כי החלק העקרי של הספר נכתב ע"י משה — * — *

נגד הדעה המסורתית הועלו טענות חיצוניות ופנימיות. בין הטענות החיצוניות תופשת מקום ראשון פרשת מציאת ספר התורה בימי יאשיהו. רוב המבקרים מיחסים לפרשה זו משקל מכריע בקשר אל קביעת זמן חבור הספר ובגינה נוקטים רוב המבקרים את תקופת יאשיהו — או תקופה סמוכה קודם — כזמן חיבור ספר דברים. ייתכן שעוד אף פעם לא נתבססה הנחה

* כאן באה בכתב יד הגהמ"ח הרצאה על שיטות המבקרים השונות בקשר לספר דברים. היות ולצערנו לא נשמרה ההרצאה בשלימותה ואין בידינו דברי הגהמ"ח בסתירת דיעותיהם אלא מעט מזעיר, השמטנו גם את הרצאת דבריהם. לעומת זאת הגנו ממישיכים בדברי הגהמ"ח על מציאת הספר בימי יאשיהו.

בעלת חשיבות כה מרובה על יסודות כה חלשים. גם מבלי לדון כרגע בבעיה, אם הספר שנמצא הכיל את כל התורה כולה או רק את ספר דברים, הרי מבואר הוא — וגם המבקרים מודים בכך — כי מחברם של ספרי מלכים, המתאר מאורע זה, קובע בצורה שאינה משתמעת לשני פנים, שהספר הנמצא — לא חדש כי אם קיים מימים קדומים היה, אלא שהוא נשכח בימי שלטונו של מנשה הרשע ויד נאמנה החביאתו בבית המקדש. לפי המובא בספר מלכים אומר יאשיהו (מ"ב כב, יג): „כי גדולה חמת ה' אשר היא נצתה בנו על אשר לא שמעו אבתינו על דברי הספר הזה לעשות ככל הכתוב עלינו". וכן מסופר (שם כג, כא) כי יאשיהו צוה לעשות פסח „ככתוב על ספר הברית הזה" ובהמשך נאמר (פסוק כב): „כי לא נעשה כפסח הזה מימי השפטים וגו'" (ובדברי הימים ב לה, יח נאמר באופן מדויק עוד יותר — „מימי שמואל הנביא"). על כל פנים מונח כאן, כי היתה תקופה — אם בימי השופטים ואם בימי שמואל הנביא — שבה קויימו דברי „ספר הברית הזה". ועוד — אחת שמסופר כי כל אשר עשה יאשיהו היה „למען הקים את דברי התורה הכתבים על הספר אשר מצא חלקיהו הכהן בית ה'" (מלכים ב כג, כד) מוסיף מחבר ספרי מלכים (שם, פסוק כה): „וכמהו לא היה לפניו מלך אשר שב אל ה' בכל לבבו ובכל גפשו ובכל מאודו ככל תורת משה ואחריו לא קם כמהו". מכל אלה נראה: א) שהמחבר רואה בספר שנמצא את תורת משה; ב) שהוא מניח שהספר היה ידוע גם למלכים קדמים. כי אם לא כן, לא היה מעיר שהמלכים הקדמים לא קיימו את דברי הספר „כמהו", שכן לא היה ידוע להם. יתרה על זה, לפי מלכים א (ב, ג) מצווה דוד את שלמה בנו: „ושמרת את משמרת ה' אלקיך ללכת בדרכיו לשמר חקתיו מצותיו ומשפטיו ועדותיו ככתוב בתורת משה". אותה תורת משה אשר יאשיהו קיימה — כפי שמעיד עליו ספר מלכים — „בכל לבבו ובכל גפשו", אותה תורה ממש צווה דוד את שלמה לשמור. יוצא איפוא, שלדעת מחבר ספר מלכים היתה תורה זו צריכה להתקיים כבר קודם זמן יאשיהו (אף אילו היה בלתי אפשרי להוכיח את אוטנטיותה של צוואת דוד, ואותה עוד אוכיח בהמשך הדברים).

מלבד מחברו של ספר מלכים מעיד ברורות גם ירמיהו הנביא (שהוא לפי חז"ל, מחברו של ספר מלכים), בנבואותיו, שספר התורה שנמצא — ספר חוקים ידוע מימי קדם היה. בפרק יא פסוק ב הוא קורא אל איש יהודה

ואל ישיבי ירושלים: „שמעו את דברי הברית הזאת“. מסתבר מאד, שקריאה זו באה בזמן שנמצא ספר הברית בבית המקדש. וכה ממשיך ירמיהו (שם, פסוק ג'ד): „כה אמר ה' אלקי ישראל, ארור האיש אשר לא ישמע את דברי הברית הזאת אשר צויתי את אבותיכם ביום הוציא אותם מארץ מצרים מכור הברזל וגו'“. מפרק זה משתמע בבירור, כי ירמיהו רואה ב„דברי הברית הזאת“ — התורה שנמצאה בבית המקדש — את תורת משה שניתנה בימי יציאת מצרים (כל תקופת מסעי המדבר נקראת יציאת מצרים — השווה דברים ד, מה). והרי ירמיהו הנביא הוא עד, שגם מתנגדיו החריפים ביותר של התנ"ך צריכים להכיר בו כאיש ישר ומהימן. הלא איש לא יטען כי ירמיהו נטל חלק ברמאות, דוקא הוא אשר מצליף במלים חריפות על הנביאים והכהנים בגלל שקר, מרמה וחאות בצע שבהם (ירמיהו ט). אם יודעים הן ספר מלכים והן ירמיהו הנביא לספר על ספר עתיק שנמצא באיזו זכות יכריעו המבקרים כי ספר זה רק באותה תקופה עצמה חובר ו להכרעה זו היה יכול להיות שמץ של הצדקה, אילולא היתה ההסטוריה נותנת בידינו עובדות שמתוכן אפשר להסביר את שכחת ספר דברים ואבדתו בתקופה שלפני שלטון יאשיהו; אולם אין הדבר כך. הרדיפות העקובות מדם שרדף מנשה אחרי כל מה שהזכיר את עבודת האל האחד מראות בצורה סבירה ביותר, כי גם על ספר החוקים הוא לא חס. הן גם יהויקים המלך שרף את מגלת הספר של ירמיהו שהטרידתהו (שם לו, כג). ואף אם שב מנשה בתשובה (דבה"י ב פרק לג), הרי היה זה — כך מסתבר — רק סמוך למותו ולא היתה שהות בידו לתקן את אשר עשה בחמשים וחמש שנות שלטונו. ובמותו בא תחתיו בנו, אמון הרשע, שהלך בדרכי אביו טרם יעשה תשובה. והתורה היתה נשכחת ומוחרמת — עד שמצא הכהן הגדול בבית המקדש את ספר הברית בימי יאשיהו. במקום שההסטוריה מספקת ידיעות ברורות כאלה, אין כל הצדקה להכרעתם הביקורתית של החוקרים. באותה הצדקה, ואולי אף במידה גדולה מזו, היה אפשר לטעון לגבי כל ספר שמתגלה, כגון ספר חנוך, ספר היובלות, פסיקתא דרב כהנא וכיו"ב, שאכן רק זה עתה הוא חובר. יתר על כן, לפני עזרא לא ידע העם על חג הסוכות, וכי התורה חוברה רק בימיו ו

עד כאן הוכחנו, שאפילו אם נניח כי בימי יאשיהו נמצא ספר דברים בלבד, אין יסוד להניח שהספר חובר רק באותם הימים. ברם, אם נעייין ביתר

דיקנות במסופר בספר מלכים ובספר דברי הימים, נמצא, שאכן הכיל הספר שנמצא את כל חמשת חומשי התורה. אמנם, הפרשה שקרא שפן הסופר לפני המלך לא היתה אלא פרק כח שבספר דברים, אך אין להסיק מכאן, שהספר שנמצא לא הכיל אלא את ספר דברים בלבד, כשם שאין להסיק מתוך העובדה שבימי עזרא קראו את פרשת חג הסוכות, כי הספר שממנו קראו לא הכיל אלא את ספר ויקרא בלבד.